

М. Ілляшев,

аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОГО ІМУНІТЕТУ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Постановка проблеми. Вивчення інституту державного імунітету від цивільно-правової відповідальності є важливою складовою правового дослідження явища цивільної відповідальності Держави, що дозволяє визначити межі відповідальності Держави за шкоду, завдану її юридичними особами у цивільно-правових відносинах з іноземним елементом, а саме окреслити випадки, коли така не застосовується до Держави.

Інститут державного імунітету в контексті цивільно-правової відповідальності Держави є складним і багатограним правовим механізмом, застосування якого вимагає дотримання балансу між публічною (суверенні функції Держави) та приватно-правовою (права індивідів у цивільних правовідносинах) сферами. Так, Держава як носій суверенітету має бути захищеною від втручання в її публічну діяльність, зокрема з боку іноземних державних органів. Водночас, у сучасному правовому середовищі дедалі більшого значення набуває принцип функціонального імунітету, за яким Державу все ж можна притягнути до цивільної відповідальності, але лише за певну категорію дій. Подібні обставини породжують правову невизначеність та викликають дискусії серед науковців щодо обсягу цивільної відповідальності Держави та її меж.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен цивільно-правової відповідальності Держави досліджували такі вітчизняні вчені як Д. В. Кравчук, М. Лещинська-Вьончек, В. І. Ольшанченко, М. М. Хоменко, О. О. Боярський, І. С. Канзафарова, О. О. Первомайський, Н. Кузнецова та інші. Деяким аспектам інституту державного імунітету були присвячені роботи В. А. Ведькал, О. М. Гончаренко, Є. В. Попко, О. Т. Гіренка, О. Борщевської.

Однак попри велику кількість досліджень цивільної відповідальності Держави, питання її співвідношення та взаємодії з механізмом державного імунітету залишається майже нерозкритим, адже останній, зазвичай, розглядається в контексті міжнародного публічного права. Натомість, сучасна цивілістична наука потребує комплексного теоретичного та практичного підходу до вивчення ролі інституту державного імунітету та його впливу на межі й умови реалізації цивільної відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі.

Мета дослідження полягає у встановленні особливостей застосування публічно-правового інституту державного імунітету в контексті відносин цивільно-правової відповідальності Держави.

Виклад основного матеріалу.

Принцип імунітету Держави від юрисдикції іноземного суду походить від концепції “*par in parem non habet imperium*” – рівний над рівним не має влади. У сучасному міжнародному праві така концепція відображається у принципі суверенної рівності Держав, який закріплений, серед іншого, у ст. 2 Статуту ООН [1]. Змістом цього принципу є те, що Держави визнаються юридично рівними, що унеможливорює національний суд однієї Держави притягнути іншу Державу до цивільної відповідальності за дії своїх органів, наслідком яких є завдання шкоди на території Держави суду. Оскільки державні імунітети є складовою суверенітету, такі слід тлумачити як прояви публічно-правової природи Держави, яка може втілюватись, зокрема, і у цивільних відносинах.

У науці загальноприйнятим є поділ імунітету на абсолютний та функціональний. Перший передбачає повний захист Держави від юрисдикції іноземних судів, охоплюючи судовий імунітет, імунітет від попереднього забезпечення позову та виконання судових рішень [2, с. 297]. За цим підходом Держава зберігає статус суверена у будь-якій сфері діяльності. Згідно з теорією функціонального (обмеженого) імунітету, Держава користується імунітетом лише тоді, коли виконує суверенні (публічні) функції (*acts de jure imperii*), але втрачає його, якщо діє як приватний суб'єкт у господарських чи цивільних правовідносинах (*acts de jure gestionis*) [2, с. 298].

Дотримання справедливого балансу між принципом імунітету Держави від цивільної відповідальності та самою концепцією притягнення Держави до цивільної відповідальності за шкоду, завдану її юридичними особами, є необхідною умовою не тільки для ефективного захисту прав та інтересів постраждалих осіб, а й для розвитку міждержавних

відносин. Саме тому, питання державного імунітету у цивільних справах має як цивільний, так і міжнародно-правовий аспект.

Якщо цивільно-правову відповідальність Держави розглядають як спосіб захисту порушених прав та інтересів індивідів та юридичних осіб, то механізм державного імунітету виконує функцію захисту інтересів саме Держави. У контексті цивільної відповідальності це означає те, що пред'явлення позову до іноземної Держави з метою її притягнення до відповідальності за шкоду, завдану її державними органами чи юридичними особами, є, за загальним правилом, неможливе. У такий спосіб принцип державного імунітету демонструє те, що цивільно-правова відповідальність Держави не є абсолютною категорією та має встановлені правові межі.

У зазначеному вище контексті цікаво дослідити співвідношення державного імунітету до принципу рівності сторін, який є основоположним у цивільних правовідносинах. Чи означає імунітет одного учасника цивільних відносин його «привілейоване» становище по відношенню до інших учасників, адже фізична чи юридична особа, на відміну від Держави, не наділена імунітетом від цивільної відповідальності.

У доктрині цивільного права рівність учасників цивільних правовідносин розглядають як однаковість юридичних властивостей правосуб'єктності. Це передбачає наявність горизонтальних відносин, у яких суб'єкти не перебувають у залежності, підпорядкованості по відношенню один до одного. Так, у правовідносинах цивільної відповідальності Держави за шкоду, завдану юридичними особами, що належать Державі, прослідковується принцип рівності, адже, надаючи згоду відшкодувати таку шкоду, Держава погоджується на рівні умови цивільної відповідальності з іншими учасниками цивільних відносин, які відбуваються в її юрисдикції.

Подібне обмеження публічно-правових функцій Держави є добровільним, закріплюється у нормах чинного законодавства країни, не впливає на суверенітет останньої та сягає корінням до концепції соціальної та правової Держави, згідно з якою Держава несе відповідальність за свої дії перед народом, захищає права і інтереси своїх громадян та осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. Фактично, Держава за власною волею підпорядковує себе тим же правилам, механізмам та умовам цивільної відповідальності, що діють для її громадян та юридичних осіб приватного права. Такі механізми були створені її ж законодавцем в інтересах суспільства та на благо державного розвитку, що виключає будь-які економічні чи політичні ризики для Держави. Оскільки притягнення до цивільної відповідальності відбувається на рівні судових або інших державних органів, які діють іменем цієї Держави, порушення суверенітету не відбувається.

Питання притягнення Держави до цивільної відповідальності органами іноземної Держави виходить за межі площини цивільних відносин в одній юрисдикції і стосується міжнародних публічних прав Держав, які є суверенними утвореннями. Обставини, коли орган однієї Держави намагається притягнути до відповідальності іншу Державу зачіпають міжнародно-правові суверенні інтереси, які превалюють над останніми. У таких випадках Держави діють, перш за все, як носії суверенної влади, а вже потім – як учасники цивільних правовідносин. Тут принцип рівності учасників цивільних правовідносин поступається принципу рівності Держав як суб'єктів міжнародного права, що підтримується механізмом державного імунітету.

Із огляду на вказане вище, державний імунітет діє у площині «Держава-іноземна Держава» і не застосовується до випадків притягнення Держави до цивільної відповідальності

у межах її ж юрисдикції. Саме тому, на нашу думку, імунітет слід розглядати не як привілей у цивільних відносинах, а як механізм захисту суверенітету Держави у випадках, коли втручання судової влади іншої Держави може становити загрозу її незалежності та національним інтересам.

Яскравим прикладом ефективного співіснування публічних та приватних інтересів Держави є положення двосторонніх угод про сприяння та взаємний захист інвестицій, які свідчать про трансформацію доктрини абсолютного імунітету, оскільки передбачають можливість вирішення інвестиційних спорів між іноземним інвестором та Державою, яка приймає інвестицію, у міжнародному арбітражі. Такий механізм фактично означає відмову Держави від свого юрисдикційного імунітету у питанні залучення іноземних інвестицій, що є публічним за своїм характером і вимагає від Держави виконання публічно-правових, а отже суверенних, функцій. Прикладом є Угода між Урядом України та Урядом Держави Катар про сприяння та взаємний захист інвестицій, яка містить положення про передання спорів щодо інвестицій до міжнародного арбітражу, а також обов'язковість арбітражних рішень для обох сторін [3].

Слушно наголосити на тому, що державний імунітет може мати вибіркове предметне спрямування. Це означає, що за згодою Держави імунітет може поширюватись лише на певну категорію спорів, у той час, як інші спори у межах угоди, конвенції тощо Держава добровільно виключає з-під дії свого імунітету. Показовими у цьому питанні є положення Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між Державами та іноземними особами (1965), згідно з якими будь-яка Договірна Держава вправі у момент ратифікації, приєднання до або схвалення вказаної конвенції, а також в будь-який час після цього повідомити Міжнародний центр

по врегулюванню інвестиційних спорів про категорію чи категорії спорів, які підлягають або не підлягають його компетенції [4, ст. 25]. Керуючись цими умовами, у 2003 році Гватемала зробила повідомлення до зазначеної вище конвенції, яким виключила з-під юрисдикції Міжнародного центру по врегулюванню інвестиційних спорів категорію спорів щодо компенсаційних вимог до Держави про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройних конфліктів чи внутрішніх безпорядків [5].

Подібна «вибіркова» дія державного імунітету є необхідним інструментом для балансу суверенних та комерційних інтересів Держави. Збереження суверенітету залишається пріоритетом для Держави в ситуаціях, які стосуються національної безпеки, оборони або дипломатичних відносин.

Загальний підхід українського законодавства ґрунтується на доктрині абсолютного імунітету, однак наразі прослідковується тенденція до визнання концепції функціонального імунітету. Широкого вжитку в сучасних реаліях збройної агресії Російської Федерації проти України набуває концепція так званого «деліктного винятку», який передбачає, що Держава не має права посилається на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду, та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час знаходилась на території Держави суду.

Так, у постанові від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 Про відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, Верховний Суд дійшов до висновку про те, що Російська Федерація не користується судовим імунітетом у категорії спорів про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі, її майну, здоров'ю, життю у результаті російської збройної агресії, посилаючись, серед іншого,

на концепцію «деліктного винятку» у міжнародному праві, для застосування якої необхідним є дотримання наступних умов: (1) територіальність дії/бездіяльності на території Держави суду; (2) присутність автора дії/бездіяльності (агента чи посадової особи іноземної Держави) у момент вчинення дії на території Держави суду; (3) можливість приписування дії/бездіяльності Державі; (4) відповідальність за дії/бездіяльності передбачена законодавством Держави суду; (5) завдання смерті, фізичної шкоди особі, збитків майну чи його втрата; (6) наявність причинно-наслідкового зв'язку між дією/бездіяльністю і завданням смерті, фізичної шкоди особі, збитків майну чи його втратою [6]. Верховний Суд узагальнив, що застосування «деліктного винятку» дозволяє українським судам розглядати будь-який спір, що виник на її території у громадянина України, навіть з іноземною країною, зокрема й Росією.

У зазначеній справі Верховний Суд також підняв важливе питання, а саме: чи позбавляється Держава свого імунітету від цивільної відповідальності за шкоду, завдану своїми органами, внаслідок порушення нею основоположних принципів міжнародного права (норм *jus cogens*), до яких відносить і принцип суверенної рівності держав, що є основою для державного імунітету. У своїй постанові Верховний Суд дійшов висновку про те, що вчинивши агресію проти України, Російська Федерація порушила основоположні принципи міжнародного права та вийшла за межі свого суверенітету, а отже позбавляється державного імунітету, який є атрибутом суверенних прав. Фактично, проведена Верховним Судом паралель між принципами міжнародного права та державним імунітетом підтверджує те, що державний імунітет є похідним від основоположних принципів міжнародного права. Однак, чи призводить порушення останніх до позбавлення

державного імунітету, зокрема і від цивільної відповідальності? На мою думку, відповідь не є однозначною.

У межах цього питання, вбачаю за потрібне звернути увагу на позицію Міжнародного Суду ООН у вирішенні справи з подібними обставинами. Мова йде про справу Німеччина проти Італії, де Суд розглядав позов Німеччини щодо порушення Італією юрисдикційного імунітету Німеччини у зв'язку з розглядом італійськими судами позовів про відшкодування шкоди, завданої громадянам Італії злочинами Третього Рейху під час Другої світової війни, а також примусових заходів щодо майна Німеччини.

На свій захист Уряд Італії посилався на принцип «деліктного винятку», стверджуючи, що вчинення найтяжчих злочинів, завдання шкоди майну на території Держави суду позбавляє винну Державу імунітету, навіть якщо остання діяла у статусі *jure imperii* [7, п. 62]. У своєму рішенні від 03.02.2012 Міжнародний Суд ООН все ж підтримав позицію Німеччини, яка була протилежною, дійшовши до висновку, що позбавлення Держави імунітету у цивільних справах щодо відшкодування шкоди, завданої на території Держави суду збройними силами такої Держави чи будь-якими державними органами під час збройного конфлікту, не допускається [7, п.п. 78–79].

Разом з тим, Міжнародний Суд ООН підсумував, що згідно зі звичаєвим міжнародним правом, Держава не позбавляється юрисдикційного імунітету (автор – зокрема, і від цивільної відповідальності) за самим лише фактом скоєння такою Державою серйозних порушень міжнародного гуманітарного права чи міжнародного права прав людини та підкреслив, що правила про імунітет Держав є процесуальними за своєю суттю і обмежуються визначенням юрисдикції, а не правомірністю чи неправомірністю дій Держави з позиції міжнародного права. Саме тому, навіть у випадках серйозних порушень прав

людини, юрисдикційний імунітет Держави від цивільних позовів має зберігатися [7, п. 91].

Подібні висновки хоч і є суперечливими, але вони не повинні ігноруватись національними судами України і сторонами справи для побудови аргументації під час розгляду аналогічних справ.

Висновки. Таким чином, у сучасному міжнародному та національному правопорядку спостерігається стійка тенденція відступлення від доктрини абсолютного державного імунітету на користь функціонального підходу, який дозволяє притягнути Державу до цивільно-правової відповідальності за дії, що не мають суверенного характеру. Така еволюція відображає потребу у справедливому балансі між захистом державного суверенітету та ефективною реалізацією приватноправових вимог і створює необхідність формування узгоджених критеріїв для застосування функціонального імунітету як на рівні національного, так і міжнародного правового регулювання.

Стаття присвячена дослідженню інституту державного імунітету в контексті цивільно-правової відповідальності Держави за шкоду, завдану її юридичними особами. Автор розглядає основні аспекти цієї правової категорії, акцентуючи увагу на її еволюції, адже з розвитком міжнародної торгівлі, активною участю Держав у господарській діяльності та посиленням захисту прав людини в міжнародному праві виникла необхідність у перегляді традиційного підходу до імунітету Держави. Принцип абсолютного імунітету, який раніше домінував у праві, було доповнено концепцією обмеженого імунітету, яка набуває особливої актуальності, зокрема і в праві України.

Автор наголошує на тому, що питання державного імунітету

в цивільних справах має комплексний характер і потребує узгодження цивільно-правових та міжнародно-правових аспектів з метою забезпечення балансу між захистом суверенних прав Держави та цивільними правами постраждалих осіб.

У статті розглянуто умови, за яких державний імунітет може бути обмежений, зокрема, досліджено питання «деліктного винятку». Такий передбачає, що Держава не може посилається на імунітет від судового провадження в іноземній Державі (юрисдикційний імунітет), якщо її дії або бездіяльність спричинили шкоду особі (смерть, тілесні ушкодження) чи майну на території Держави суду.

Особлива увага приділяється тенденції до обмеження державного імунітету, зокрема в контексті міжнародних правопорушень і збройних конфліктів, таких як збройна агресія Російської Федерації проти України. Автор обґрунтовує необхідність перегляду та адаптації інституту державного імунітету в Україні відповідно до нових викликів міжнародного правопорядку та норм міжнародного права. Це є важливою передумовою для формування ефективних правових механізмів захисту прав особи в українському законодавстві.

Аналіз інституту державного імунітету від цивільної відповідальності, здійснений у межах цієї статті, має важливе значення для розвитку сучасної цивілістики, для забезпечення справедливого правового захисту осіб, які зазнали шкоди внаслідок дій державних органів та юридичних осіб, що належать Державі, а також балансу між суверенними правами Держави та її цивільно-правовими обов'язками.

Ключові слова: Держава, державний імунітет, цивільно-правова

відповідальність, юрисдикційний імунітет, деліктний виняток, суверенітет.

Ilyashev M. Features of state immunity concept in the context of the civil liability of the State for acts of state authorities and acts of legal entities owned by the State

The article is devoted to the study of the institute of state immunity in the context of the civil liability of the State for damage caused by its legal entities. The author examines the main aspects of this legal category, focusing on its evolution. A need to revise the traditional approach to state immunity has evolved because of the development of international trade, active participation of States in economic activities and strengthening of human rights protection mechanisms in international law. The principle of absolute immunity, which previously dominated in the law, was supplemented by the concept of limited immunity, which is becoming particularly relevant, including in the law of Ukraine.

The author emphasises that the issue of state immunity in civil cases is complex and requires harmonisation of the aspects relating to the civil law and international law for the purposes of ensuring a balance between the protection of the sovereign rights of the State and the civil rights of the affected persons.

The article examines the conditions under which state immunity may be limited, in particular, the issue of the 'tort exception'. It provides that a State may not invoke immunity from judicial proceedings, commenced in a foreign State (jurisdictional immunity), if its actions or omissions have caused damage to a person (death, injury) or property in the territory of the forum State.

The article focuses on the trend towards limitation of state immunity, particularly in the context

of international crimes and armed conflicts, such as the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The author substantiates the need to revise and adapt the institution of state immunity in Ukraine in line with the new challenges and tendencies of the international legal order and norms of the international law. This is an important prerequisite for the formation of effective legal mechanisms of protection of rights of private persons and legal entities under Ukrainian legislation.

The analysis of the institute of state immunity from the civil liability, outlined in this article, is important for the development of the modern civil studies, ensuring fair legal protection of persons who have suffered damage as a result of actions of state authorities and legal entities owned by the State as well as setting a balance between the sovereign rights of the State and its civil law obligations.

Key words: State, state immunity, civil liability, jurisdictional immunity, tort exception, sovereignty.

Література:

1. Charter of the United Nations. San Francisco : 26 June 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (accessed on 04 July 2025).
2. Ведькал В. А., Гадірлі Т. А. Імунітет Держави, його види та концепції

реалізації. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 9. С. 296–298.

3. Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій між Урядом України та Урядом Держави Катар : міжнародний документ від 20.03.2018. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634_004-18#Text (дата звернення: 14.07.2025).

4. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами: міжнародний документ від 18.05.1965. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text (дата звернення: 14.07.2025).

5. International Centre for Settlement of Investment Disputes. Contracting States and Measures taken by them for the purpose of the Convention dated 28 October 2022. URL: <https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/documents/2022-Oct%2028-ICSID.ENG.pdf> (accessed on 04 July 2025).

6. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду. 14.04.2022. Справа № 308/9708/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 14.07.2025).

7. Judgment of the International Court of Justice in the case Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy; Greece intervening). 3 February 2012. I. C. J. Reports 2012. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-00-EN.pdf> (accessed on 9 July 2025).

Дата надходження статті: 14.07.2025

Дата прийняття статті: 17.07.2025

Опубліковано: 22.09.2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0